

AFRIKAI SZÜKSÉGÁLLAPOT – KAKO NUBUPKO KÖNYVÉRŐL

BENKES MIHÁLY

A kötet szerzője egyike napjaink kritikai szemléletű kortárs afrikai tudósainak, aki tanulmányaiban, gazdasági-pénzügyi elemzéseiben főként a szubszaharai országok és népek rendkívüli elszegényesedésére, az államok és intézményeik elégtelen működésére, a több évtizedes rossz kormányzás drámai következményeire összpontosítja tudományos elméleti és gyakorlati tanácsadói munkáját.¹ Publikációival, konferencia-előadásaisal rendszerint élénk polémiára készíti partnereit, nem különben az Afrika-kutatókat.

A jelen könyvében foglaltak hitelességét növeli a togói kormány fejlesztési és tervezési miniszteri posztján folytatott munkája, melynek során a kontinens egészének fejlődési problémáira vonatkozó gyakorlati, politikai és diplomáciai jártasságra tett szert. 2013 és 2015 között alkalmat nyílott arra, hogy Afrika számos államának kormányzó elitje mentalitásáról és felkészültségéről valós képet szerezzen. A kötet tartalma, az egyes témakörök mindegyike a lokális és kontinentális Afrika-közi kapcsolatokban, valamint a nemzetközi viszonylatban mutatkozó rendszerszintű diszkrimináció problémáit, az afrikai vezetők és a külföldi aktorok közötti nem ritkán korrupciós függőségi viszony tarthatatlanságát taglalja.

A szerző hipotézise az, hogy Afrika válságos politikai, diplomáciai, gazdasági, szociális és demográfiai helyzetének felszámolásához már nem a Nyugat mérvadó alapértékeinek, aktuálisan a neoliberais kurzus szabályrendszerének feltétlen befogadása nyújt megfelelő gazdasági, politikai és kulturális körülményeket. Nézete szerint a fennálló világgazdasági rend a kontinensen, különösen a szubszaharai régiókban a haladást gátló, válságkeltő folyamatok eszkáliciójának nyitott utat. Az elmúlt évtizedekben elterjedt hivatalos és informális afrooptimista megnyilatkozásokkal szemben kinyilvánítja, hogy a „katasztrófális hiányosságok”, a különféle adottságú népcsoportok és népek valós viszonyait mellőző bel- és külpolitikai gyakorlat vészhelyzetbe sodorta a kontinens népességének túlnyomó többségét. A kötet címe is erre hívja fel a figyelmet: „Az afrikai szükségállapot – Változtassuk meg a növekedési modellt!”

A szerző bevezető fejtegetéseiben egyfelől felveti és egyben kárhoztatja a posztkoloniális korszak eddig eltelt hat évtizedében a minden szférára ható külső ágensektől való függőséget, másfelől kíméletlenül leleplezi az állami, kormányzati anomáliákat, az afrikai vezető elitnek individualista, korrupciós gyakorlatát. Felrója azt

Kako Nubukpo L'Urgence africaine – Changeons le modèle de croissance !

Paris : Odile Jacob, 2019

is, hogy a tényleges strukturális átalakulás elhanyagolása a létezés alsó határán élő lakossági tömegek túlélési esélyeit akadályozza. Kutatásai alapján kimondja: 'Afrika eljuttassa annak lehetőségét, hogy a változó világ integráns alkotó részeseként sajátosságainak megfelelő afrikai modernizáció útjára térjen át.' A megoldást a korrump elitcsoportok befolyásának felszámolásától várja, ami véleménye szerint az új nemzedék közös civil akciói révén érhető el. (9-12. o.)

A frankofón övezet szakértőjeként Franciaország és az érintett államok közötti viszony újragondolását sürgeti, kimutatva a CFA frank övezet túlhaladottságát és a fokozatosan visszaszoruló kereskedelmi kapcsolatok kedvezőtlen hatását, miközben a kínai és más külső feltörekvő hatalmak (ázsiai, latin-amerikai, török vállalkozások) térnyerése zajlik a zóna országaiban. (18-21. o.)

Az *első fejezet* címében – Afrika, a neoliberalizmus laboratóriuma – minden kétséget kizárva, a neoliberalizmus modelljének bevezetésében, az IMF és a Világbank által alkalmazott kurzus programjainak² idegenségében és negatív következményeiben jelöli meg a kontinens – főként a szubszaharai régiók – fejlődési deficitességét, a gazdasági-társadalmi, politikai, kulturális instabilitást és az állandósuló konfliktusosságot. *Jean-François Bayart*, az afrikanisztika kiemelkedő személyiségének³ értékelésével egyetértve maga is állítja, hogy Afrikában, eltérően attól, amit a neoliberais teóriáról tanítanak, a gyakorlatban alkalmazott privatizáció, a pénzügyi és piaci liberalizáció az adott körülmények között a rendszerszerű rablásnak nyitottak teret. Idézi még *Joseph Stiglitz*, a Világbank egykori alelnökének kritikus véleményét, miszerint a PAS vagy akár más, az ENSZ által indított fejlesztési célok és programok⁴ kontraproduktívnak bizonyultak ott, ahol nem adottak azok alkalmazásához szükséges feltételek. ⁵ (27-39. o.)

A kötet *második fejezetében* – **A kiemelkedés hibás mintái** – saját kutatási eredményei alapján ad áttekintést a kontinens gazdasági fejlődését alapvetően gátló alábbi problémákról:

- egy élhető autentikus afrikai szociogazdasági rendszer hiánya, a külső szereplők érdekeit szolgáló gazdasági modell idegensége
- az afrikai strukturális eladósodottság, a pénzügyi nyomás feszültségkeltő hatásai, a tiltott pénzügyi műveletek „áradata”
- a történeti, kulturális, etnikai sokféleség és dezintegráltság, az antropológiai tényező figyelmen kívül hagyása
- az afrikai államok képlékenysége, kudarcossága, az afrikai vezetők önérdékű megalkuvó politikai gyakorlatának állandósága, az állam kriminalizációja
- a példátlan demográfiai növekedés, a tömeges elszegényedés
- a foglalkoztatottság, képzés és edukáció, valamint az egészségügy szféráiban kialakult tartós kielégítetlenség, e területek elégtelen kormányzati kezelése (47-61. o.)

A *harmadik fejezetben* – Továbbélhet-e az afrikai földművelés? – személyes életrajzi adataival alátámasztva írja le az „urbánus” és „rurális” Afrika megosztottságát. Kimutatja, hogy amíg a népesség 2/3-át kitevő rurális Afrika elzártságban és szegénységben él és elveszíti szuverén eszközeit, addig a neoliberais érában a „városi középosztálynak” nevezett lakosság a Nyugattal való kapcsolata révén képes előnyöket szerezni magának. A szerző tudományos tevékenységének jó részét az afrikai agrárkultúra, a rurális Afrika helyzetének vizsgálata tölti ki, melynek során az 1990-es évek közepétől napjainkig a nyugat-afrikai agrárvilágban uralkodó bizonytalan viszonyok kiváltó okait tárta fel.⁶

A degradációs folyamatot kiváltó okok egyikeként a külföldi vállalatok bányászati tevékenységének eszkalációját és a tiltott pénzügyi műveletek intenzitását jelöli meg. Mindkét esetben a *kinai aktivitásra* hívja fel a figyelmet, amelyekről részletes beszámolót közöl (64-74. o.). Ismételten bizonyítja, hogy a különféle tanulmányokban és jelentésekben foglalt ajánlások megvalósulása az elégtelen pénzügyi források miatt kudarcra van ítélve, sikertelen. Az elhíresült „gyapot dosszié” – a gyapottermelő afrikai országok világpiacon elszenvedett veszteségei – kapcsán elhúzódo (2002—2018) világszintű tárgyalások leírásával bizonyítja a nemzetközi szervezetek, különösen az USA és az EU álságos viszonyulását, amikor azok az afrikai gyapottermelőktől a nemzetközi gyapotpiaci feltételekhez történő felzárkózást követelik a „savoir vivre néoliberal” arcátlan szlogen jegyében⁷ (74-80. o.) A szerző ezzel szemben az ellehetetlenülés és kiszolgáltatottság megállítását a komparatív előnyök elvének alkalmazásában látja, melynek során főleg Afrika és az EU közötti fellazulóban lévő viszony, a gazdasági partnerségi megállapodások megújítását igényli.⁸ Állítása szerint az „afrikai familiáris mezőgazdálkodás” nem élhet túl egy az európaival való „frontális versenyt”, mivel az sokkal inkább szubvencionált és termelékenyebb, miközben az afrikai agráriumban eluralkodó válság a kontinens instabilitását fokozza, különös hatással van az emigráció mozgalmára, s egyszerűs mind az önálló élelmezési képesség visszaszerzését gátolja. (91. o.)

A *negyedik fejezetben* – Demográfia és migrációk – mintegy önálló esszéként, áttér a *migrációk* (sic!) és a szubszaharai Afrikában zajló demográfiai növekedés közötti kapcsolat vizsgálatára. Mindenekelőtt bírálja a népvándorlási mozgalmakról szóló, sommásan migrációként aposztrofált megnyilvánulásokat. Az OCDE 2009-ben közzölt terminológiáját követve maga is az *emigráció* és az *immigráció* megkülönböztetésének jelentőségére figyelmeztet. Szakirodalmi források alapján a problematika alábbi komponenseket emeli ki:

- az *afrikai konfliktusokat*, amelyek kiválthatják a migrációs mozgást, jóllehet azok nagy része a kontinensen belül zajlik.⁹
- a *migrációk eltérő indítékait*: a leginkább predesztináltak a kvalifikáltak; a jövedelmi egyenlőtlenségek elszenvedőinek körében korlátozott adottságaik ellenére jelentkező erős szándék;
- a *fejlesztési segélyezés hatása*, a migráció rugalmas kezelése, mely paradox helyzetet idéz elő, ezek pozitív kimenetele tárgyilagos vizsgálat keretében nem igazolható¹⁰
- A *diaszporában élőkkel tartott kapcsolatok* készítő hatása.

Az Európai Bizottság vonatkozó jelentésére támaszkodik a szerző, amikor a továbbiakban Európa és a szubszaharai Afrika közti „migrációs kapcsolat bilaterális mintázatának” paradoxális jellegét fejti ki, eszerint a felek népességnövekedési kilátásait is figyelembe véve az Európa-Afrika viszonylatban a félelem és a leszámítottak támogatása (progenotizmus) egyszerre jelentkezik. Statisztikai jelentések alapján kimutatja, hogy a szubszaharai migrációs mozgalomnak csak 15%-a érkezik Európába, többségük a szomszédos országok és a Golf-övezet, valamint az USA között oszlik meg 70/25%-ban. A migráció világméretű jelensége keretében kinyilvánítja, hogy az „Afrika támadása Európa felé” hírkeltés minden alapot nélkülöző fondorlat, minthogy a menekülteket befogadó országokban a szabad mozgásra és munkavállalásra adott jogosítványok mindkét fél szükségleteit és érdekeit szolgálhatják. A szerző rávilágít a „pénzügyi transferek” hatására is, amelyek tapasztalata szerint rövid távon ugyan lökést adnak az érintetteknek, azonban hosszú távon nem eredményezik új termelő kapacitások megjelenését, ellenkezőleg, az afrikai országok makrogazdasági egyensúlyhelyzetét gyengítik. (95-110.o.)

A következő, *ötödik fejezetben* – Az afrikai nagypiac mítosza – már egy feltételezett „afrikai nagypiac” problémakörét bontja ki. Az Afrikai Unió „Agenda 2063” című dokumentumának célkitűzését, egy „pánafrikai integráció” kialakításának esélyét kétkedéssel szemléli. Szembeszáll azzal az *Achilles Mbembe* nevéhez fűződő gondolattal, hogy a kontinentális méretű egységesülés csak a kolonizációs határok felszámolásával valósítható meg, ami a dekolonizáció utolsó stádiumát jelentheti.¹¹ Helyteleníti azt a törekvést is, amely a „pánafrikai integráció” szükségességét a „prekoloniális afrikai egység történelmi mítoszához” köti.

A kontinens országainak felemelkedését övező aktuális viták készítésére beható elemzés alá vetette a „mesterséges határok” és az „identitások”, valamint a „nacionalizmus kisugárzásának” kölcsönhatásait, különös tekintettel a határvonalak

menti térségek kulturális-történeti sajátosságaira. Ennek szellemében részletező leírást közöl a függetlenségi korszak regionális-szubregionális gazdasági és biztonsági integrációs körülményeiről. Kifejti, hogy a kontinens államainak képlékenysége, gyenge intézményesültsége, a korrupció és a kriminalizáció együttes hatása meggátolja az építő, békés és tárgyalásos együttműködést. Kiemeli, hogy a belső viszonyok konfliktusosságával és deficitességével egyidejűen az olyan új külhatalmak, mint *Kína*, *India* vagy *Brazília* terjeszkedése is rendkívülien

megterheli az integrációs folyamatot, a „gazdasági közösségek”, a „konföderációs út választások” elmélyítését, illetve a „diverzitások” és „dezintegrációk” mérséklését.¹² A halaszthatatlan regionális integrációs kezdeteken túl teljesszerű gazdasági, politikai, szociokulturális, ideológiai és intézményi megújulást, a külső aktorokhoz fűződő viszony újragondolását sürgeti. (117-131. o.)¹³ Zárásként arra a következtetésre jut, hogy a kontinens a jelenben nincs abban a fejlődési szakaszában, hogy az integráció magasabb szintjére lépjen, az államok nem készek egy olyan formula bevezetésére, befogadására, mely szuverenitásuk feladását vonja magával. (134-135. o.)

A kötet további három fejezetében a frankofon Afrikában jelentkező kihívásokat, rendellenességeket, Franciaország felelősségét és szerepvállalását érintő sürgős teendőket elemzi a szerző. Megjelent írásaiból merítve személyes hangvételt, maliciózus, bennfentességet sejtető, naplószerű helyzetelemzést ad napjaink francia-afrikai régiójában uralkodó, túlhaladott asszimetrikus viszonyokról.¹⁴

A *hatodik fejezetben* – A CFA frank: egy kárhóztatott valuta végnapjai – az afrikai bankszektorban szerzett és megélt tapasztalatain nyugvó szaktanulmányain keresztül mélyíti el kritikáját a CFA frank zónájában működő banki szisztéma túlhaladottságáról. A CFA frank és az euro rögzített árfolyam alkalmazásának előnyeiről szóló deklarációkkal szemben állítja, hogy mind a gazdasági, mind politikai és társadalmi-kulturális szférában kedvezőtlen következményekkel jár. Ezek sorában első helyen említi, hogy a CFA frank egy illuzórikus, gyenge valuta, mely nem tartozik egyetlen „strukturális karakterisztikához”, amely végül csak a francia államkincstár garanciáját erősíti, mégpedig ellenőrzés nélkül. Felrója, hogy a frank zóna napjainkban „importálja a közszükségleti javakat és szolgáltatásokat”, egyidejűleg az illegális emigráció keretében drámai körülmények között kiváltja a fiatal afrikaiak „exportját”, s ezáltal „a posztkoloniális viszonyok túlélését biztosítja”, lehetetleníti az afrikai népszuverenitás érvényesülését, az afrikai vezetőket pedig korrumpálja. A szerző zsákutcának minősíti a frankövezet további fenntartását, mégsem a radikális megoldás híve. A konstruktív többoldalú tárgyalásokat szorgalmazza a CFA frank jövőjéről. Elsőként az IMF szintű, másodikként az EU-Afrika közötti, majd

A szerző zsákutcának minősíti a frankövezet további fenntartását, mégsem a radikális megoldás híve. A konstruktív többoldalú tárgyalásokat szorgalmazza a CFA frank jövőjéről.

harmadik körben a Kína felé eladósodott afrikai államok körében tartott tárgyalások rendszeresítését javasolja. (137-151. o.)

A kontinens túlélési esélyeit mérlegelve tézisként a „szivárvány gazdaság” ideája mellett érvel. Tudós énje és politikusi, diplomáciai szerepvállalása egyaránt arra sarkallja, hogy a gazdasági felemelkedés stratégiai módozatainak koherens megfogalmazását adja, elfogadva két közgazdász, *Margaret McMillan* és *Dani Rodrik* koncepcióját.¹⁵ Eszerint a növekedési pályára állás feltételét a hagyományos szektorok erőforrásainak a modern szektorok felé történő áthelyezésében jelöli meg a gazdaság valamennyi ágazatában. Elmélyült elemzéseivel bizonyítja a közgazdaságtudomány nemzetközi irodalmában és a világgazdaság időszerű alakulásának nyomkövetésében való jártasságát. (152-166. o.)

A kötet *hetedik fejezetében* – Strukturális átalakulás: egy szivárványgazdaság felé – a „strukturális átalakítási stratégia”, a produktivitást célzó inter- és intraszektoriális viszonyok befogadásának különböző területeit elemzi. Az afikai gazdasági modellváltást a 2009-ben alapított *Global Impact Investing Network* (GIIN) szellemiségének megfelelően interpretálja. Kinyilvánítja, hogy a feltételezett gazdasági normalizáció – standarnizáció és kompetitivitás – megvalósulása a gazdasági világrend diszharmoniajának felszámolásával teljesülhet. Rávilágít, hogy az „Észak-Dél” közti érintkezési viszonyok innovációja a felek részéről mérsékletességet, kitartó, kölcsönös egyeztetést igénylő folyamat. (167-190.o.)

„Frankofónia” tekintetében a gazdasági átalakítás eredményességének alapkövetelményeként a rassz-közi egyenlőség, a nyelvi, kulturális és jogi sokféleség tudomásul vételét hangsúlyozza. Az endogén tényezők kritikai áttekintése nyomán a minden szférában tapasztalható deficitesség köréből kiemelve egy koherens mikro – és középszintű közpolitikai, nemkülönben a makrogazdasági tervezés hiányát rögzíti. Ajánlást fogalmaz meg egy gazdaságilag hatékony Afrika-stratégia kimunkálásához, amelynek főbb jegyeiként az alábbiakat említi:

- a szekurizáció növelését;
- a külföldi ágensekkel létesítendő partnerség újragondolását az ún. „rekolonizáció” felszámolása jegyében;
- a népesség elszegényedésének megállítását,
- a klímaváltozásokkal összefüggő migrációk fékezését,
- az államokon belüli és államközi egyenlőtlenségek leküzdését.

Látja és láttatja, hogy a célok és víziók megfogalmazása a „klasszikus kormányközi” együttműködésen túlmenő „többszereplős kooperáció” keretében, a civil társadalom, a helyi közösségek, a vállalkozások egyenjogú részvételét biztosító módon, interdiszciplináris alkalmazott kutatások és tanulmányok birtokában lehet érvényes.

E fejezetet lezáró összefoglalójában figyelmeztet a világfejlődésben lejátszódó aktuális „forradalmi hatásokra”, a 3D nyomtatás”, a „cyber háború” avagy „cyber kalózkodás”, „cyber platformok” megjelenésére és uralkodóvá válására, ami óhatatlanul az élet minden területére alapvető hatással van. A kontinens „gyengeségeit” figyelembe véve úgy ítéli meg, hogy az afikai strukturális átalakulás sikeréhez az

ún. közösségi-részvételi finanszírozás (crowdfunding) rendszerének kezelése és fokozott támogatása is halaszthatatlan feladat. Nyilvánvalóvá teszi, hogy az eltérő fejlettség stádiumában lévő államcsoportok, és a nagy kulturális és társadalmi kérdések viszonylatában a közösségiesítés modellként szolgálhat. (190-195.o.)

Könyvének befejező fejezetében – Francia-Afrika: „Van egy közgazdász a teremben?”¹⁶ – először három francia elnök – *Emmanuel Macron, Nicolas Sarkozy* és *Francois Mitterand* Afrika-politikáját, kiemelten „Francia-Afrika” országaiban tett látogatásai elhangzott vitáit, ellenszenvet és haragot kiváltó nyilatkozatait idézi fel. Nyíltan bírálat tárgyává teszi a leköszönő Sarkozy elnök és a helyébe lépő Macron elnök Francia Afrikára vonatkozó kommunikációjának egybehangzó ellentmondásosságát, miszerint „a kapcsolatok asszimetriája a francia arrogancia múlthatatlan eleme”.¹⁷ Az elnökök kettős töltetű Afrika-politikájának elemzése révén bizonyítja, hogy az ex-anyaország európai és világpolitikai szereplésének nélkülözhetetlen egy kompetitív afrikai jelenlét és aktivitás, ami a gyakorlatban eltérő affinitást mutat.

Miközben kimutatja, hogy Franciaország elvesztette monopolhelyzetét egykori gyarmatain, rávilágít arra is, hogy Francia-Afrikában az egyre intenzívebbé váló konkurencia közepette még érzékelhetően őrzi azt. Realista módon ismételten valóságos partnerség vállalását sürgeti, amelynek nemcsak a francia állam, hanem a francia vállalkozások is jelét adták az elmúlt másfél évtizedben. Egy kiegyezésen alapuló „új éra” kiépítésének alapvető céljaként ismételten a biztonság helyreállítását jelöli meg, nem felejtve, hogy az afrikaiak biztonsága alapvetően maguknak az afrikaiaknak a kötelezettsége, ami azonban a szerző álláspontja szerint csak egy megújított partnerség örvén, mélyreható strukturális átalakulás során következhet be. (197-220. o.)

Végkövetkeztetésében rávilágít arra is, hogy az „afrikai prosperitás” dinamikája erősen függ a világkörnyezetben gyakran tapasztalható regressziótól, következésképpen a világ más részeivel való gazdasági partnerség elfogadása mellett Afrika számára korparancs egy hosszú távra szóló endogén fejlesztési rendszer kimunkálása, a formális mimetizmussal való szakítás. (220-229.o.)

E művével Nubukpo az olvasó és az afrikanisztika művelői elé tárja a kontinens jó részének kaotikus, bizonytalan és kiszámíthatatlan jelenét. Veszélyhelyzetet hirdet, ugyanakkor javaslatokat terjeszt elő a megoldásra, melyek a kontinens forrásai feletti rendelkezésen és az afrikai népek tettekkészségének kibontakoztatásán alapulnak, feltételezve, hogy a változó világviszonyok részeseként visszanyerik szuverenitásukat és stabilitásukat. Munkája utolsó soraiban felteszi a kérdést: „Mit akarunk csinálni mi együtt?” Majd arra int: „a piac nem ad választ erre a kérdésre, a labda ismételten a politika térfelén van”. Ő maga az elmúlt évtizedben megjelentetett írásaival rendhagyó módon és stílusban eleven és hiteles „kórisméjét”, egyszersmind pillanatfelvételét adja a mai Afrika és a világ megoldásra váró sorsdöntő feladatainak. Munkásságának megismerése és megismertetése a hazai afrikanisztika szereplőinek egyre növekvő körében, szubszaharai Afrika, kiemelten Francia-Afrika helyzetének minden bizonnyal tüzetesebb értelmezését teszi lehetővé. ☀

Végjegyzetek

- 1 Kako Nubukpo közgazdász, a togói Lomé Egyetem Gazdaságtudományi és Igazgatási Karának dékánja; az agronómiai kutatások nemzetközi együttműködési központjának (CIRAD) és a francia fejlesztési ügynökség tanácsának (AFO) tagja.
- 2 Programmes d'ajustement Structurel – PAS; Initiative en faveur des pays pauvres très endettés – PPTTE
- 3 Bayart J.-F, L'État en Afrique : la politique du ventre. Paris: Fayard, 1989
- 4 Programmes d'ajustement structurel – PAS; Objectifs du développement durable – OPD; Objectifs du millénaire pour le développement, 2000—2015
- 5 Stiglitz J., La Grande Désillusion, Paris: Fayard, 2002
- 6 L. Nubukpo, K. L'insécurité alimentaire en Afrique subsaharienne: le rôle des insertitudes. Paris: L'Harmattan, 2000
- 7 A legszegényebb érintett országok: Benin, Burkina Faso, Mali és Csád
- 8 Accords de partenariat économique (APE), Le réseau des organisations de producteurs et paysans ouest-africains, ROPPA, Politique agricole commune (PAC)
- 9 Vö. Héran, F, L'Europe et le spectre des migrations subsahariennes. INED, 2018/8 N° 558
- 10 Vö. Thu Hien Dao, Migration and development: Dissecting the Anatomy of the Mobility Transition. In: Journal of Development Economics, 132, 2018, pp. 88-101
- 11 Lásd Achille Mbembe dél-afrikai történész vonatkozó írását: Sortir de la grand nuit. Essai sur l'Afrique décolonisée. Paris: La Découverte, 2013
- 12 Lásd Nubukpo, K., Roussy C, Les frontières et le mythe de l'unité territoriale africaine, Paris: Note de la Fondation Jean-Jaures, 2017
- 13 Alliance Sahel, 2017; Communauté économique régionales (CER); Communauté économique africain (CEA, 1991), La Zone de libre-échange continental (ZLEC, 2018-2019).
- 14 A szerző idevágó főbb publikációi: Nubukpo, K, L'impact de la variation des taux d'intérêt directeurs de la BCEAO sur l'inflation et la croissance dans l'UMOA. Dakar, BCEAO, 2002 (https://agritrop.cirad.fr/551350/1/document_551350.pdf); Nubukpo, K. « Le Franc CFA et le financement de l'émergence en zone Franc », in « Sortir l'Afrique de la servitude monétaire : à qui profite le Franc CFA ? », sous la direction de Kako Nubukpo, Martial Ze Belinga, Bruno Tinel et Demba Moussa Dembélé, Éditions La Dispute, Paris, Octobre 2016, pp. 123-133.; Kako Nubukpo (2007) : « Politique monétaire et servitude volontaire : la gestion du Franc CFA par la BCEAO », Politique africaine, n° 105, Mars 2007, Karthala, Paris, pp. 70-82.
- 15 McMillan, M., Rodrik D., „Globalization, structural change and productivity growth”, in Making Globalization Socially Sustainable ed. by Marc Bacchetta and Marion Jansen. ILO—WTO, 2011, pp. 49—84
- 16 « Y-a-t-il un économiste dans la salle? » Utalás E. Macron elnöknek egy afrikai fiatalok előtt tartott előadásán egy neki feltett kérdés kapcsán elhangzott pikírt megjegyzésére.
- 17 Vö. még: Glasser, A. Arrogant comme un Français en Afrique. Paris: Fayard, 2016